

ALMAN BELGELERİNDE ÇAĞDAŞ İKİ MODERNİST ÖZELİNDE VATAN DAVASI MUSTAFA KEMAL VE CEMAL PAŞA

Mustafa ÇOLAK*

Özet

Modernitenin XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk yarısındaki en belirgin simgelerinden biri “ulus devlet” ve bununla bağlantılı olan “vatan” kavramıdır. Yeniçağdaki kozmopolit ve geniş coğrafyalı imparatorlukların yerini, artık kendi kaderini belirleyen ve nüfus olarak yoğunlukta olunan bölgelerde, “vatan” adı verilen, milli karakterli devletler almaya başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti zamanın ruhuna uygun olarak bu süreç içinde kurulmuştur. Bu bağlamda devletin kurucu önderi Mustafa Kemal Paşa ve zaman zaman görüştüğü, mektuplaştığı, haberleştiği İttihatçı liderlerden Cemal Paşa, çağının iki modernist Türk generali ve siyasetçileri olarak dikkat çekmişlerdir.

Her ikisi de Osmanlı Devleti’nin en modern okullarında eğitim almış, Osmanlı ordusunun parlak birer kurmay subayı olarak, devletin Batı’ya açılan önemli bir penceresi olan Selanik’te görev yapmış ve özellikle Fransız kültür dünyası üzerinden Avrupa’daki gelişmeleri takip etmiş liderlerdir. Dolayısıyla onlar, çökmekte olan Osmanlı Devleti’nin kurtuluşunun, ancak modernleşme ile, yani ulus devletin inşası ile mümkün olabileceğine inanmışlardır. Bu inanç her ikisinin de dünyadaki siyasi gelişmeleri takip ettiklerini ve entelektüel bir birikime sahip olduklarını göstermektedir.

Birinci Dünya Savaşı fiilen başladıktan hemen sonra, 2 Ağustos 1914’de gizli imzalanan Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması’yla birlikte, Almanya’nın Osmanlı Devleti’nde bulunan diplomatik ve askeri temsilciliklerinin, Alman Dışişleri Bakanlığı’na veya Genel Karargahı’na gönderdikleri resmi veya gayri resmi raporlarının sayılarında önemli bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda yazılan raporlarda Osmanlı devlet adamları ve önde gelen subaylarının niteliklerini ve düşünce dünyalarını ele alan belgelerde mevcuttur. Hem Birinci Dünya Savaşı’nda hem de Millî Mücadele döneminde isimleri sürekli öne çıkan, iki dost lider olan Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasındaki görüşmeler, mektuplaşmalar ve

---

* Prof. Dr., Samsun Üniversitesi, mustafa.colak@samsun.edu.tr

haberleşmelerde Alman yetkililerin raporlarında ve Alman gazetelerinde yer almıştır. Bu rapor ve haberlerde her ikisinin de Vatanperver, Milliyetçi, Devrimci ve Trku gibi ortak özellikler taşıdığına vurgu yapılmaktadır.

Bu bildirinın amacı, yukarıda bahsettiğimiz ve Berlin'deki Alman Dışışleri Bakanlığı Arşivi'nden (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts) temin ettiğimiz ve *PA-AA*, R13199, Türkei Nr.134'de kayıtlı bulunan, Alman Büyükelçilik ve Konsolosluk raporlarını, ayrıca Deutsche Allgemeine Zeitung ve Deutsche Zeitung gibi dönemin önde gelen Alman gazetelerinde konuyla ilgili çıkan haberleri, analitik bir yöntemle irdelemektir. Bu nedenlerle, bu bildirinın zgn ve alana katkı sağlar nitelikte olduğunu düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa, Ulus Devlet, Osmanlı-Alman İlişkileri, Millî Mücadele Dönemi.

TWO CONTEMPORARY MODERNISTS IN GERMAN DOCUMENTS: THE CAUSE OF HOMELAND IN THE CASE OF MUSTAFA KEMAL AND CEMAL PASHA

Abstract

One of the most prominent symbols of modernity in the XIXth century and the first half of the XXth century is the "nation state" and the related concept of "homeland". The place of cosmopolitan and wide-geography empires in the modern age has been taken over by nation-states with a national character, which now they were determining their own destiny in the areas they densely populated areas that known as "homeland". The Republic of Turkey was established in this process in accordance with the spirit of the time. In this context, Mustafa Kemal Pasha, the founding leader of the state, and Cemal Pasha, one of the Unionist leaders whom he met, corresponded and communicated with from time to time, drew attention as the two modernist Turkish generals and politicians of their age.

Both were leaders who were educated in the most modern schools of the Ottoman Empire, served as brilliant staff officers of the Ottoman army in Thessaloniki, which was an important window of the state to the West, and followed the developments in Europe, especially through the French cultural world. herefore, they believed that the salvation of the crumbling Ottoman Empire could only be achieved through modernization, namely, by building a nation-state. This belief showed that both of them followed the political developments in the world and had an intellectual background.

After the outbreak of World War I, with the secretly signed Ottoman-German Alliance Treaty on August 2, 1914, there was a significant increase in the number of official and unofficial reports sent to Germany's diplomatic and military representatives in the Ottoman Empire by Germany's Foreign Ministry or General Staff. In the reports written in this context, there are documents dealing with the qualifications and world of thought of Ottoman statesmen and leading officers. The meetings, correspondence, and communications between two friendly leaders, Mustafa Kemal Pasha and Cemal Pasha, who were prominent during both the First World War and the National Struggle, were documented in reports by German authorities and covered in German newspapers. The reports and news coverage emphasized that both leaders shared common characteristics, such as being patriots, nationalists, revolutionaries, and proponents of Turkism.

The purpose of this paper is to analyze, through an analytical method, the reports of the German Embassy and Consulates as well as news articles related to the subject published in leading German newspapers of the period, such as *Deutsche Allgemeine Zeitung* and *Deutsche Zeitung*, which we obtained from the Political Archive of the German Foreign Ministry in Berlin (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts), recorded in PA-AA, R13199, Turkey No.134 as mentioned above. For these reasons, we believe that this paper is original and makes a valuable contribution to the field.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Cemal Pasha, Nation State, Ottoman-German Relations, National Struggle Period.

GİRİŞ

Cemal Paşa, 3 Haziran 1920 tarihinde Moskova'dan Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı bir mektubunda: *“Mustafa Kemal! Emin ol ki memleket kurtulacak ve bu kurtuluş münhasıran kahramanlığı ve esarete karşı nefreti her türlü şüpheden azade olan Türk unsuruna senin telkin ettiğin vecd ve iman sayesinde kabil olacağı için Mustafa Kemal namı şark ve Türk mahlasları arasında en büyük bir mevki işgal edecek!”*¹ şeklinde samimi ifadeler kullanmıştır. Bu ve benzeri cümleleri Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasındaki diğer yazışmalarda da görmek mümkündür. Zira işgale uğramış vatani kurtarmak, modern ve devrimci olan bu her iki Osmanlı generali için en önemli varlık nedeni haline gelmiştir. Onun için de her ikisi de zamanın ruhuna uygun olarak kurtuluşu *“...kahramanlığı ve esarete karşı nefreti her türlü şüpheden azade olan Türk unsuruna...”* dayandırmak istemiştir. Bu da Fransız İhtilali ile beraber dünyayı adeta kasıp-kavuran “ulus devlet” anlayışının Türk milletinde vücut bulması anlamına gelmiştir.

Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasındaki ilişki ve bu iki liderin modernist, milliyetçi ve devrimci özellikleri hakkında yapılmış bilimsel ve bir o kadar da bilimsel olmayan çalışmalar mevcuttur. Lakin Türkiye'deki çalışmaların önemli bir kısmı sadece Türk kaynaklarına dayanmaktadır. Bu çalışmanın özgünlüğü de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Zira bu çalışmada, araştırmancının sorunsalını oluşturan soruların cevabı aranırken ana kaynak olarak, Berlin'deki Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki konsolosluk raporları ile Almanca çıkan gazeteler değerlendirilmiştir. Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde Mustafa Kemal Paşa ve Cemal Paşa hakkında çok sayıda belge ve bilgi bulunmak mümkündür. Bunların tamamının değerlendirilmesi, bildiri olarak hazırlanan bu çalışmanın çerçevesini aşacağından iki noktada sınırlandırmaya gidilmiş ve bu iki noktada da sadece örnek belgeler ile konu irdelenmeye çalışılmıştır.

İlk olarak konuyu kronolojik olarak sınırlandırdık. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa ve Cemal Paşa isimlerinin Almanya'da duyulmaya başladığı Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç tarihi olan 1914 ile Cemal Paşa suikastının olduğu 1922 arası dönemi ele aldık. İkinci olarak ana kaynaklarda sınırlamaya gittik. Bu biraz da zorunluluklardan dolayı bir sınırlandırma olmuştur. Zira Mustafa Kemal Paşa ve Cemal Paşa ilişkisi konusunda İngiliz, Fransız, Rus ve diğer ülkelerin arşivlerinde de belgeler

---

¹ Hülya Baykal, “Milli Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa İle Cemal Paşa Arasında Yazışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C V, S 14 (Mart 1989), s. 383.

bulmak mümkündür. Ancak şunu unutmamak gerekir; Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti ile Rusya, Fransa ve İngiltere arasındaki diplomatik ilişkiler resmi olarak kesilmişti. Dolayısıyla bu devletlerin İstanbul'daki Büyükelçileri ve Osmanlı topraklarındaki konsoloslukları faaliyette değildi. Ama Osmanlı müttefiki Almanya'nın bütün diplomatik misyonları görev başındaydılar ve her gün her konuda çok sayıda raporu Alman Dışişleri Bakanlığı'na veya bağlı oldukları birimlerine yazmışlardır. Bu nedenle bahsi geçen dönem için Alman arşivlerinde Osmanlı Devleti ile ilgili, diğer ülkeler ile karşılaştırdığımızda çok daha fazla diplomatik belgenin bulunduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla biz hem Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu için önemli olan bu belgeleri derinlemesine değerlendirmek hem de bir bildiri niteliği taşıyan bu çalışmanın sınırlarını aşmamak için sadece Alman kaynakları ile yetindik.

Milliyetçi ve Devrimci Bir Çağda İki Osmanlı Generali

Bir Alman gazetesi olan *Deutsche Allgemeine Zeitung*, Tiflis'teki Cemal Paşa suikastı üzerine yayınlamış olduğu bir yazısında, Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa ve diğer ittihatçıların benzer yönlerini şöyle özetlemekteydi: “...*Cemal Paşa'nın, Çanakkale savaşlarındaki başarılarından dolayı şöhreti artmış olan Mustafa Kemal ile de benzer yönleri bulunmaktadır. Bütün İttihatçılar gibi bu ikisinin de en büyük motivasyonu vatan sevgisini her şeyden üstün tutmalarındadır. Mustafa Kemal ve Cemal Paşa, modern ve özgür yeni bir Türkiye kurmak için çalışıyorlardı...*”².

Mustafa Kemal Paşa ve Cemal Paşa, farklı şehirlerde ve farklı yıllarda olsa da benzer okullarda okumuşlar ve benzer eğitim almışlardı. Mustafa Kemal, 1896-1898 yılları arasında Manastır Askeri İdadisi'nde eğitim görmüştü. Cemal Paşa ise İstanbul'daki Kuleli Askeri İdadisi'nden 1890 yılında mezun olmuştu. İdadiden sonra her ikisi de Mekteb-i Harbiye-i Şahane'nin harp sınıfına kayıt yaptırmıştı. Buradan Mustafa Kemal 1902'de Cemal Paşa ise 1893'de Teğmen rütbesiyle mezun olmuşlardı. Her ikisi de başarılı öğrenciler oldukları için kurmay sınıfına ayrılmışlar ve kurmay eğitimi için de Erkan-ı Harbiye'ye devam etmişler ve yine başarılı bir şekilde mezun olmuşlardı.

Mekteb-i Harbiye-i Şahane, 1834 yılında Davutpaşa Kışlası'nda kurulmuş, daha sonraları İstanbul-Pangaltı'ya taşınmış Osmanlı Devleti'nin

---

² *Deutsche Allgemeine Zeitung*, “Djema Pascha”, 28 Juli 1922 (Nr. 324).

modern bir okuluydu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türk ordusuna yılda 700 subay yetiştiren bu okulda en fazla Tarih ve Matematik dersleri okutuluyordu³. Dolayısıyla hem Mustafa Kemal Paşa hem de Cemal Paşa Osmanlı Devleti'nin Batı tarzı modern eğitim veren ve o dönem Batıdaki, milliyetçilik, devrimcilik, ulus devlet gibi çağdaş düşünce akımlarını takip eden en iyi okullarında eğitim görmüşlerdi.

Osmanlı Devleti 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde hezimete uğrayınca, daha önceleri de yapıldığı gibi Padişah II. Abdülhamid, modern tarzda subay yetiştirmek için Almanya ile iş birliği yapmış, bu çerçevede Osmanlı askeri okullarını modernize etmek amacıyla Prusya kökenli Baron von der Goltz (Goltz Paşa)⁴ başkanlığında bir Alman askeri heyeti İstanbul'a getirtmişti. İşte hem Mustafa Kemal Paşa hem de Cemal Paşa von der Goltz'un modernize ettiği bu Mekteb-i Harbiye-i Şahane'den mezun olmuşlardı. Dolayısıyla özünde rasyonel olma, planlı davranma ve disiplinli çalışma felsefesi yatan Prusya tarzı bir askeri eğitim almışlardı. Bu özellikler zaten 20. Yüzyılın ilk yarısındaki modern toplumların yaşamlarındaki temel niteliklerini oluşturmuştur.

Mustafa Kemal Paşa ve Cemal Paşa, Askeri İdadi ve Mekteb-i Harbiye-i Şahane'deki öğrencilik yıllarında “zamanın ruhuna” uygun olarak Milliyetçi, Devrimci ve Ulus Devlet gibi düşünceler ile tanışmışlardır. Askeri okuldaki bu ateşli gençlerin savundukları ve Fransız İhtilali ile simgeleşmiş olan “hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet” gibi düşünceler, “birlik ve beraberliği” bozduğu gerekçesiyle Osmanlı topraklarında tehlikeli olarak görülüyordu. Fakat o dönemim “İstibdat yönetimi” bütün çabalarına rağmen bu askeri okul öğrencileri üzerinde caydırıcı olamıyordu. Tam tersine yasaklar, gençler arasında özgürlükçü düşünceleri daha cazip hale getiriyordu. İşte Mustafa Kemal Paşa ve Cemal Paşa, daha o okul yıllarında II. Abdülhamid yönetimi karşıtı bildiriler dağıttıkları ve yasaklı yayınları okuma cesareti gösterdikleri için kovuşturmaya ve soruşturmaya tabi tutulmuşlardı.

---

³ Bundesarchiv (BA), R 8034 // III // 111. (Djchmal Pascha, der Oberkommandierende in Palästina von Sven Hedin).

⁴ Colmar Frhr. von der Goltz, ilk defa 7 Ağustos 1883'te Osmanlı Devleti'ne gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde Askeri Okullar Müfettişliği, Genelkurmay ikinci başkanlığı görevlerinin yanı sıra birçok önemli askerî olaylarda da yer almıştır. Birinci Dünya Savaşı başladığında tekrar Osmanlı Devleti'ne gelen Goltz Paşa, 19 Nisan 1916'da VI. Ordu komutanı iken Bağdat'ta vefat etmiştir. Osmanlı subayları arasında Alman sempatisinin oluşmasında büyük rol oynayan von der Goltz, Osmanlı ordusunun Alman silahları ile donatılmasında etkili olmuştur. Veli Yılmaz, **I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, Ege Seramik Özel Baskısı, İstanbul 1993, s. 39-46.

Osmanlıda bu muhalif düşünceleri savunanlara, o tarihlerde “Gençtürkler”⁵ deniliyordu. Gençtürklerin faaliyetleri kendi ülkelerinde yasaklandığı için Paris’i kendilerine merkez edinerek, propaganda faaliyetlerini 1893 yıllarından itibaren daha çok Fransa ve İsviçre’de yürütüyorlardı. Harp okulu öğrencileri Mustafa Kemal ve Cemal, bu propaganda faaliyetlerine gönüllü olarak katılıyorlardı. Fakat kısa süre içerisinde, arzuladıkları hedeflere yabancı ülkelerin topraklarında yapılan çalışmalar ile değil kendi ülkesinde yapılacak olan çalışmalarla ulaşabilecekleri kanaatine varmışlardı. Bu nedenle Fransa’ya gitmek yerine Osmanlı’da kalmaya karar verdiler ve kısa bir süre sonra da Osmanlı ordusunda görev almaya başladılar.

Cemal Paşa’ya göre, o tarihlerde hürriyet söz konusu olduğunda, İstanbul “ruhunu kaybetmiş”, yaşayan ölü bir şehirdi⁶. Bunun için de hem Mustafa Kemal hem de Cemal Paşa İstanbul’da kalmak istemiyorlardı. İstanbul’da özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet için mücadele edebilmek, baskılardan dolayı neredeyse imkansızdı. O dönem Osmanlı Devleti’nde, “özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet” düşüncelerinin, gizli de olsa yeşerebildiği belki de tek şehir olan ve Osmanlı Devleti’nin Batıya açılan önemli bir kapısı özelliğini taşıya Selanik’e⁷ gitmek istiyorlardı. Zira merkezi Selanik’te bulunun III. Ordu’nun genç subaylarının önemli bir kısmı da Mustafa Kemal ve Cemal Paşalar gibi düşünüyor ve bu yönde örgütlenebiliyorlardı.

Her ikisi de farklı zamanlarda da olsa Selanik’te III. Ordu’da görev almayı ve III. Ordu içerisinde ihtilale hazırlanan en yetenekli subaylar olarak dikkat çekmeyi başardılar. Zaten kısa zaman sonra Enver, Talat, Hafız Hakkı, İsmail Canbolat, Manyasızade Refik Beyler gibi, onlar da Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin üyesi oldular. Enerjik yapıları ve cesaretlerinden dolayı İttihat ve Terakki içinde hemen kendilerini gösterdiler

⁵ Batı menşeli kaynaklarda II. Abdülhamit yönetimine karşı özellikle 1880’lerden itibaren örgütlenen Osmanlı iç muhalif hareketi “jön Türk” veya “Genç Türkler” ismiyle özdeşleştirildi. Bu ismin menşei 1789, 1830 ve 1848’lerdeki Fransız İhtilali’nin öğretilerine kadar uzanmaktaydı. Almanların 1848’de “Jung-Deutschland” (Genç Almanya) veya İtalyanların “Giovane Italia” (Genç İtalya) gibi sözlerinden esinlenerek, bu hareketin yöneticileri de kendilerine “Jön Türkler” (Genç Türkler) adını verdiler. Bkz., Zimmerer, Heinrich, *Die Neue Türkei in ihrer Entwicklung von 1908 bis 1915*, Leipzig 1915, s. 7’den nakleden Gencer, Mustafa, *Jöntürk Modernizmi ve “Alman Ruhü”*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.45.

⁶ Cemal Paşa bu cümleyi von Sven Hedin adlı gazeteci ile yaptığı görüşmede kullanmaktadır. Bkz. BA, R 8034 // III // 111. (Djchmal Pascha, der Oberkommandierende in Palästina von Sven Hedin).

⁷ O dönemde İstanbul – Selanik ilişkileri konusunda geniş bilgi için bkz. Ayşe Eryaman, *Osmanlı Devleti’nin Selanik Politikaları (1908-1912)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2016.

ve bu gizli örgüt içinde önemli roller oynadılar⁸. Ancak Mustafa Kemal Paşa daha sonraları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulamalarından ve Enver Paşa ile aralarındaki güç mücadelesinden rahatsız olduğu için Cemiyet ile yollarını ayıracaktır.

Balkanlardaki Osmanlı şehirleri olan Üsküp, Selanik ve Manastır şehir merkezleri İttihat ve Terakki Komitesi'nin kontrolü altındaydı. Sıra Balkanların kasaba ve köylerini de Komite'nin etkisine sokmaya gelmişti. Talat Bey⁹, Dr. Nazım¹⁰, Dr. Bahaeddin Şakir¹¹ ve Cemal Beyler gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yetenekli örgüt ustalarının çalışmaları sonucu, Cemiyet Balkanların kasaba ve köylerinde de sıkı bir örgütlenmeyi sağlayabilmişti. Şimdi sıra Padişah II. Abdülhamid'e anayasayı tekrar ilan ettirmeye gelmişti. Zira anayasa olmadan “hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve adalet” olamazdı. Resneli Niyazi ve Enver Bey'in komuta ettikleri askeri birlikleriyle beraber dağa çıkıp isyan etmeleri ve başta Manastır olmak üzere Balkan şehirlerinden İstanbul'a, Saraya çekilen çok sayıdaki isyan telgrafları sonucu. II. Abdülhamid 23 Temmuz'u 24 Temmuz 1908'e bağlayan gecesi Osmanlı Anayasası'nı tekrar yürürlüğe soktuğunu ilan etmek zorunda kalmıştı. Böylece meşruti yönetim Osmanlı Devleti'nde ikinci defa yürürlüğe girmiş oluyordu. Mustafa Kemal ve Cemal Beyler İttihatçı arkadaşları ile birlikte II. Meşrutiyetin ilanını “devrim” olarak nitelemişlerdir.

Anayasa daha henüz, yeni yürürlüğe konmuştu. Fakat Anayasayı ortadan kaldırmak amacıyla 13 Nisan 1909 yılında, Türk Tarihine “31 Mart Olayı” olarak geçen bir isyan İstanbul'da çıkmıştı¹². İsyanı, Anayasayı korumak amacıyla Selanik'ten İstanbul'a getirtilmiş olan Avcı Taburları başlatmıştı. Bu isyanı bastırmak ve ikinci “devrimi” gerçekleştirmek amacıyla yine Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Hareket Ordusu oluşturulmuştu. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yaklaştığını haber

---

⁸ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi, PA-AA)*, R13803, Türkiye Nr.159 no 2, Bd. 18, Pera, den, 9. November 1917.

⁹ *Mehmet Talat Paşa*, İttihatçıların Dahiliye Nazırı, 1917'den itibaren Sadrazamı olan meşhur Talat Paşa. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhü Talat Paşa*, Yeditepe Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2018.

¹⁰ Ahmet Eyicil, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Dr. Nazım Bey*, Ankara Gün Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 2004.

¹¹ Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir, İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

¹² 31 Mart Olayı'nın detayları ve bunun Alman kaynaklarında değerlendirilmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Necmettin Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı. 31 Mart Vakası ve Abdülhamit'in Tahttan İndirilmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

aldığında Cemal Bey Gebze’de bulunuyordu. Vakit kaybetmeden İstanbul’a geçti. İstanbul yolunda iken, isyancıların kendisini yakalamak için emir aldıklarını ve başına ödül konduğunu gazetelerden ve habercilerden öğrendi. İsyancıları yanılmak için yirmi saate yakın bir süre İstanbul’un Anadolu yakasındaki Kadıköy bölgesinde bekledi. Orada Selanik ve Edirne’deki dava arkadaşlarının Hareket Ordusu ile birlikte İstanbul’a gelmek üzere harekete geçtiklerinin haberini aldı. Demiryolunu kullanarak ittihatçı arkadaşlarını karşılamaya gitti. Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu’na Ayastefanos’da 22 Nisan’da katılmayı başardı ve bu orduda bir birliğin komutanlığını üstlenerek, ordu ile birlikte İstanbul’a geri geldi¹³. İsyan bastırıldıktan sonra II. Abdülhamid tahttan indirilerek, V. Mehmed sultan oldu.

Kolağası Mustafa Kemal Bey ise Selanik’ten itibaren Hareket Ordusu’nun Kurmay Başkanıydı. Ancak hareket Ordusu İstanbul’a yaklaştığında durum değişmiş, o tarihlerde Osmanlı Devleti’nin Berlin Askeri Ataşesi olan Binbaşı Enver Bey, Berlin’den İstanbul’a geldikten sonra Mustafa Kemal’den görevi devralarak, Hareket Ordusu’nun Kurmay Başkanlığına getirilmiştir. Bu durum ileride Mustafa Kemal Paşa ve Enver Paşa arasındaki soğukluğun nedenlerinden biri olacaktır.

İsyan bastırıldıktan sonra sıra asilerin yargılanmalarına gelmişti. Cemal Bey, 31 Mart Olayının, kendisinin de yürekten bağlı olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni ortadan kaldırmak için tertiplendiğini düşünüyordu. Dolayısıyla olaya karışanların şiddetli bir şekilde cezalandırılmalarını savunuyordu. Asileri yargılamak üzere İstanbul’da sıkıyönetim ilan edildi ve Ferik Hurşid Paşa başkanlığında da Sıkıyönetim Mahkemesi kuruldu. Harp Kaymakamı Cemal Bey’de bu mahkemenin bir üyesi oldu. Bu nedenle de isyanın bastırılmasından sonra İstanbul’da kalmıştı. Mustafa Kemal Bey ise Selanik’te III. Ordu’daki görevine döndü.

Osmanlı Devleti’nin son yıllarında yaşamış olduğu Balkan Savaşları hem Mustafa Kemal Bey hem de Cemal Bey için tam bir hayal kırıklığı olmuştur. Birinci Balkan Savaşı’nda Osmanlı ordusu perişan olmuş ve Osmanlı Devleti kelimenin tam anlamıyla “felaketi” yaşamıştır. Osman Devleti’nin yönetim anlayışında yüzyıllardır önceliği olan, başta Mustafa Kemal olmak üzere birçok Osmanlı vatanperverin doğum yeri olan ve en fazla yatırım alan Rumeli topraklarından yüzbinlerce Müslüman vatandaş,

---

¹³ BA, R 8034 // III // 111. (Djehmal Pascha, der Oberkommandierende in Palästina von Sven Hedin).

Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Balkanlarda Müslümanlara karşı tam bir katliam yaşanmıştı.

İttihatçıların merkezi olan Selanik, Osmanlının ikinci başkenti olan Edirne, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde çok sayıda Harbiyeli, Tıbbiyeli ve Mülkiyelinin memleketleri olan Manastır, Üsküp, İşkodra ve Resne gibi önemli Rumeli şehirleri Osmanlıdan koparılmıştı. Bu felaketi aktif olarak yaşamış olan Cemal Bey kahırla durumu şöyle değerlendirmiştir: *“Kış mevsiminin başlaması, esasen yolsuz olan memleketimizde harekâtı icra eden ordumuz, zaten pek noksan olan geri hizmetlerinin büsbütün akim kalması nedeniyle her türlü muavenet-i tıbbiyeden mahrum olarak mahvolmuştur”*¹⁴.

Mustafa Kemal Bey için ise durum daha kişisel ve duygusaldı. Selanik'te yaşayan annesi Zübeyde Hanım, zulme uğrayan diğer bütün Müslümanlar gibi Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştı. Bu tarihlerde Mustafa Kemal Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı vatan savunmasında bulunuyordu. İstanbul'a döndüğünde göçmenlerin arasında birkaç gün annesini aramak zorunda kalmıştı. Üstelik sadece Balkanlardaki Osmanlı toprakları değil doğum yeri ve memleketi olan Selanik de elden çıkmıştı. Bu vahim durum Mustafa Kemal ve bütün vatanperver Osmanlılarda derin bir travma yaratmış ve vatan sevgilerini ve milliyetçilik duygularını perçinlemiştir.

İttihatçılar vatani ancak modernleştirerek, “muasır medeniyet seviyesi üstüne” çıkararak çöküşten kurtarabileceklerine inanıyorlardı. Modernleşmenin en önemli unsurlarından birisi de kadınların toplum içindeki durumlarıydı. Bu bağlamda Cemal Paşa'nın İstanbul Muhafızlığı görevi esnasında üzerinde önemle durduğu hususlardan biri de İstanbul sokaklarında kadınların rahat bir şekilde dolaşmalarını sağlayacak tedbirler almaya çalışmış olmasıdır. O tarihlerde şık giyinen ve sosyal hayatta daha fazla rol almaya çalışan İstanbul kadınları, erkekler ve yaşlı kadınlar tarafından sözlü, bazen de fiili tacizlere maruz kalıyorlardı.

Hükümetin buna bir çözüm bulamamasını Cemal Bey anlayamıyordu. Zira kadınlara sözlü ve fiili tacizde bulunanlara verilecek olan cezalar konusunda, o tarihteki ceza kanunu yetersiz kalıyordu ve hükümette bir türlü bu yönde bir iyileştirmeye gitmiyordu. Konuyu kendi yetkileri dahilinde çözmek isteyen Cemal Bey, Örfi İdare Kararnamesinin kendisine verdiği

---

¹⁴ Nevzat, Artuç, **Cemal Paşa. Askeri ve Siyasi Hayatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008. s. 103.

yetkileri kullandı ve kadınlara sözlü veya fiili tacizlerde bulunanların bundan böyle sürgüne gönderileceğini ilan etti. Dört beş sürgünden sonra İstanbul kadınları güvenle sokağa çıkmaya başlamışlardı. Cemal Bey'e göre: "...kadının da cemiyet-i beşeriyede bir uzv-i nafi' olduğu hakikatinin artık memleketimizde de anlaşılacak memleketin umumi hizmetlerine kadınlarımızın da iştirakinin temini..." gerekliydi. Ayrıca Cemal Bey'e göre memleketin çağdaşlaşması ve ilerleyebilmesi için kadınlara verilen haklar önemliydi. Bu bağlamda Onun: "*Memleket en seri ve faydalı medeni terakkilerin nisvan vasıtasıyla ithal edileceği, kadınları esaret altında bulunan milletlerin felakete duçar olacakları...*" konusunda şüphesi yoktu¹⁵.

Hem Mustafa Kemal Paşa hem de Cemal Paşa, Osmanlı Devleti'nin en modern okullarında eğitim almış, Osmanlı ordusunun parlak birer kurmay subayı olarak, devletin Batı'ya açılan önemli bir penceresi olan Selanik'te görev yapmış ve özellikle Fransız kültür dünyası üzerinden Avrupa'daki gelişmeleri takip etmiş liderlerdir. Bu nedenle, Fransız İhtilali'nin Milliyetçiliği siyasallaştıran ve devrim yolu ile ulus devlet modelinin hızla yayıldığı 20. Yüzyıl ilk yarısındaki güçlü ve modern etkisi altında kalmışlardır. Ayrıca yine Fransız İhtilali'nin sloganları olan "Hürriyet, eşitlik, kardeşlik" prensiplerine "adalet" ilkesini de ekleyerek bu yolda mücadele etmişlerdir. Dolayısıyla onlar, çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun, ancak modernleşme ile, yani ulus devletinin inşası ile mümkün olabileceğine inanmışlardır. Bu inanç her ikisinin de dünyadaki siyasi gelişmeleri takip ettiklerini ve entelektüel bir birikime de sahip olduklarını göstermekteydi.

İktidar Mücadeleleri Ekseninde Mustafa Kemal Paşa ve Cemal Paşa İlişkileri

Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçi Vekili Waldburg, 24 Ağustos 1917'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda: "...*Duyduğuma göre Cemal, Halep de bulunan VII. Ordu Komutanı Mustafa Kemal'i, Enver Paşa'ya karşı tavır almak için ikna etmeye çalışmış; fakat Mustafa Kemal kesin bir şekilde bunu ret etmiş...*"¹⁶ diye yazmaktaydı. Büyükelçi Vekili bu görüşmenin arkasında İtilaf Devletlerinin olabileceği imasında da bulunmaktaydı. Zira İtilaf Devletleri'nin Talat-Enver iktidarını düşürerek Osmanlı Devleti'ni özel bir barış ile Birinci Dünya Savaşı dışına çekmek

¹⁵ Ahmed Djemal Pascha, *Erinnerungen Eines Türkischen Staatsmannes*, s. 15-16; Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 18.

¹⁶ PA-AA, R13199, Türki Nr.134, Bd. 38, Konstantinopel, den. 24. August.1917.

istedikleri, Çanakkale zaferinden sonra daha net bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştı.

Çanakkale ve Kut'ül Amare zaferleri, öngörülerden daha uzun süren bu savaşta artık tükenme noktasına gelmiş olan Osmanlı Devleti'ne, onurlu bir şekilde, özel bir barış ile savaştan çekilme fırsatı sunmuştu. Osmanlı iç muhalefeti bu fırsatı değerlendirmek istiyordu. Hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki Enver-Talat muhalifleri de harekete geçmişlerdi. Bu bağlamda Alman Büyükelçilik raporlarına göre, Ağustos 1916 da bir darbe girişimine kalkışan Yakup Cemil¹⁷ de İtilaf Devletleri'nin yönlendirmesi ile ortaya çıkmıştı. Zira Yakup Cemil, İngiltere ile ayrı bir barış antlaşması imzalayarak Osmanlı Devleti'ni savaş dışına çıkarmayı amaçlıyordu. Aynı zamanda Yakup Cemil darbeden sonra kuracağı yeni hükümette Mustafa Kemal Paşa'yı Harbiye Nazırı olarak görmek istiyordu¹⁸.

Waldburg'a göre, İtilaf Devletleri, epey zamandan beri İsviçre merkezli olarak Osmanlı hükümetini devirmek için güçlü bir şekilde çalışmaktaydılar. Talat Paşa'nın ona söylediğine göre, Enver ve Talat'ı iktidardan düşürmek için oldukça yüklü bir miktarda para ayırmışlardı. Fakat İtilaf Devletleri bu konuda hiçbir başarı elde edememişlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve hükümet, iase problemini çözdükten sonra uyum içinde çalışmaya devam etmişti. Enver Paşa ile Cemal Paşa arasındaki ilişki de düzelmeye başlamıştı. Zira Cemal, Enver'e karşı çalışmak ve kamuoyu oluşturmak için İstanbul'a gelmiş ancak; Cemal, İstanbul'da Enver ile görüşükten sonra ikili aralarındaki problemleri çözmüş ve tekrar ilişkilerini düzene sokmuşlardı. Bu bağlamda Enver Paşa, Falkenhayn ordusundan, Cemal Paşa'nın ordusuna bir miktar askeri birlik (Division) aktaracağı sözünü vermişti. Aynı şekilde Cavid Bey'in de Enver ve Talat ile ilişkileri düzelmişti. Bütün bunlara rağmen Waldburg "...Cemal hep ikili oynayacak gibi görünmektedir. Ama bunu açığa vurmuyacaktır..."¹⁹ diye raporuna not düşmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı döneminde müttefik olduğumuz Almanların Mustafa Kemal ile Cemal Paşalara hiçbir zaman güvenmediklerini ve onların her an Enver-Talat iktidarına karşı darbe yapabilecek bir potansiyele sahip olduklarını düşündüklerini bu ve diğer Alman raporlarına dayanarak söylemek mümkündür. Zira hem Mustafa Kemal Paşa hem de Cemal Paşa

---

¹⁷ Yakup Cemil'in hayatı, sorgulanması ve kurşuna dizilmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Ali Polat, **Yakup Cemil**, Ötüken yayınları, İstanbul 2022.

¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mustafa Çolak, **Komitenin Ruhü Talat Paşa**, s. 86 vd.

¹⁹ **PA-AA**, R13199, Türki Nr.134, Bd. 38, Konstantinopel, den, 24. August.1917.

Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı-Alman ittifakına karşı çıkmışlardı. Ayrıca her ikisinin kültür dünyası Fransızlara daha yakındı. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa'nın, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın savaş boyu aldığı kararlardan rahatsız olduklarını biliyoruz²⁰. Ayrıca Enver Paşa'nın Osmanlı ordusu ve Alman makamları nezdindeki karizmatik yapısının bu rahatsızlığı körüklediğini öne sürmek anlamsız değildir. Özellikle Cemal Paşa'nın Fransız kültürüne yakın olması Osmanlı Devleti'nin diğer müttefiki olan Avusturya-Macaristan gazetelerinde de zaman zaman tartışma konusu olmuştur.

Birinci Kanal Harekatı'ndan kısa bir süre sonra, Mart 1915'de Avusturyalı bir gazeteci olan Kristian Kraus Kudüs'e gitmiş ve Cemal Paşa ile görüşmüştür. Döndükten sonra bir Viyana gazetesi olan Neue Freie Presse'de izlenimlerini "Kudüs Savaşı" başlığı ile yayınlamıştır. Bu yazısında Kraus "...Fransız kültürüne yakın olan ve acı bir şekilde Fransızca konuşan Cemal Paşa'dan, Fransızların kendi çıkarları için ümitli olduklarını ancak hayal kırıklığına uğradıklarını..."²¹ belirtmiştir. Kraus'a göre Cemal Paşa, bütün işlerini "Türkiye Türklerindir" sloganı çerçevesinde yürütüyor ve Türkiye'nin çıkarları dışındaki hiçbir girişimde yer almıyordu.

Yine Cemal Paşa'nın Fransızlara yakınlığından endişelendiği anlaşılan Almanya'nın Şam Konsolosu Loytved Hardegg, 1 Ekim 1915 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na ve İstanbul'daki Alman Büyükelçisine yazdığı kapsamlı bir raporunda, Osmanlı IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın²² telgraf ile yaptığı davet üzerine 23 Eylül'de Kudüs'e gittiğini ve Cemal Paşa'nın misafiri olarak ayın 27'sine kadar ordu karargâhında kaldığını belirtmiştir. Hardegg'in yazdığına göre, gidiş ve geri dönüş için Cemal Paşa kendi kullandığı arabayı tahsis etmişti. Öte yandan Cemal Paşa ile samimi bir ortamda geçen görüşmeleri sayesinde, Cemal Paşa'nın Almanlar hakkındaki bazı yanlış kanaatlerini ve eksik bilgilerini bertaraf etme fırsatı bulmuştu. Hardegg ayrıca Cemal Paşa'nın uzun yıllar Fransız subay ve bürokratlarla çalıştığını ve acı derecede Fransızca konuşup yazdığını ve bu nedenle Fransızlara sempatisinin anlaşılabilir olduğunu da belirtmekteydi.

²⁰ İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Meternich, 23 Mayıs 1916 tarihli telgrafında ittihatçı yöneticileri kast ederek; "Bunlardan biri, kendini güçlü hissettiği anda diğerini devirecektir." diye yazmaktaydı. Bkz. *PA-AA*, R13800, Bd. 15, Pera, 23 Mayıs 1916.

²¹ Bkz., Kristian Kraus, *Neue Freie Presse*, "Feuilleton. Jerusalem im Kriege", 19. Mai 1915, s. 3-4.

²² Cemal Paşa'nın IV. Ordu komutanlığı esnasındaki faaliyetleri için bkz. Von Kress, **Kuma Gömülen İmparatorluk**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

Ona göre Cemal Paşa, “...Devrimci, halkı peşinden sürükleyebilen bir kişilik ve tiran bir karaktere sahipti...”²³.

Cemal Paşa, iki yaveri ile birlikte, 21 Temmuz 1922 tarihinde, Tiflis’te bir cinayete kurban gittiğinde, Cemal-Mustafa Kemal ilişkisi Alman gazetelerinde tekrar tartışılmaya başlanmıştı. Cemal Paşa cinayeti üzerine 26 Temmuz 1922’de bir yazı yayınlayan *Deutsche Allgemeine Zeitung* şunları yazıyordu: “...Cemal Paşa yurdu terk ettikten sonra Milliyetçi-Türkçü bir ayaklanmanın lideri olan Mustafa Kemal’in yanında yer aldı. İkisi de Sevr Antlaşması’nı revize ettirmek için çalışıyordu. Ankara hükümetinin Moskova ve Afganistan ile kurduğu ittifakta Cemal Paşa’nın büyük payı vardır. Afgan ordusunu yeniden organize etmek için görevlendirilmiş olan Türk askeri heyetinin başkanlığını Cemal Paşa yürütüyordu. Açık bir şekilde Ankara’ya giderken, Tiflis’te Ermeni nefretinin kurbanı oldu. Daha önce de Berlin’de Talat, Ermeniler tarafından öldürülmüştü”²⁴.

Yine *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 30 Temmuz 1922 tarihli bir yazısında “...Burada Cemal Paşa’nın öldürülmesi emrini Çeka’nun²⁵ verdiği konuşulmaktadır. Cemal Paşa’nın niyeti Tiflis’ten Ankara’ya geçmekti. Mustafa Kemal ile görüşecekti. Sovyetlere karşı mücadele eden Enver Paşa’nın desteklenmesini Mustafa Kemal’den isteyecekti”²⁶ diye yazmaktaydı.

Alman gazetelerinde, Cemal Paşa-Mustafa Kemal Paşa ilişkisi anlamlı bir çerçeveye de yerleştirilmeye çalışılıyordu. Şöyle ki; Almanya’da çıkan haberlere göre, Cemal Paşa, Afganistan’a gidip burada orduyu ıslah etmek ve halkı örgütleyerek, nefret ettiği İngilizlere büyük bir darbe indirmek amacıyla yola koyulmuştu. Afganistan’ı İngiliz sömürgesinden kurtarmak gibi büyük bir hedefi gerçekleştirmek istiyordu. Böylece Cemal Paşa hem emperyalizme karşı mücadele ettiğini hem de Afganistan’daki işgalci İngilizleri yıpratarak Mustafa Kemal’in Anadolu’daki milli mücadelesinin

---

²³ PA-AA, R13799, Türki Nr.159 No 2, Bd. 14, Damaskus, den 1.Oktober 1915; Krş. Ramazan Çalık, “Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIX (İstanbul 1999), s. 232-235.

²⁴ *Deutsche Allgemeine Zeitung*, “Djermal Pascha”, 26 Juli 1922 (Nr. 320).

²⁵ Çeka: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin ilk istihbarat ve güvenlik teşkilatı. 1917 Ekim Devrimi’nden sonra 20 Aralık 1917 tarihinde Vladimir Lenin ve daha sonra Feliks Dzerjinski tarafından yayınlanan bir kararname ile kuruldu. 1922’den sonra Çeka birçok kez yeniden yapılanmaya uğradı. Sovyet rejiminin karşı-devrimci faaliyetlerin saldırılarına karşı ayakta kalması için hayati önem arz eden bir siyasi-askeri kuvvet haline geldi. Geniş bilgi için bkz. Aykut Çağlak, “Sovyet Rusya’da Bolşevik Devrimi Sonrasında Ordu -İstihbarat Teşkilatı Bağlantısının Oluşumu ve Kızıl Ordu’nun Sovyet İstihbarat Sistematiğinin Gelişim Sürecine Katkısı”, *Harp Tarihi Dergisi*, S 3 (2021), s. 43-81.

²⁶ *Deutsche Allgemeine Zeitung*, “Zur Ermordung Djermal Paschas”, 30 Juli 1922.

zafere ulaşmasına katkıda bulunacağını düşünüyordu. Neticede her ikisi de emperyalizme karşı savaşıyordu.

Bolşevik Rusya ile iş birliği yaparak 27 Ekim 1920’de bir grup subayla Afganistan’a giden Cemal Paşa, Afgan kralı Emanullah Han’ın emrine girmişti. Bu arada Mustafa Kemal Paşa ile sürekli mektuplaşarak²⁷, Afgan ordusunun ıslah çalışmalarında kullanılmak üzere Türk subaylar göndermesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu’da yürütülen Millî Mücadele’de subaylara ihtiyaç duyulduğu gerekçesiyle Cemal Paşa’nın taleplerini hemen yerine getirememiştir. Mustafa Kemal ancak 1922 yazında, Millî Mücadele’nin savaş dönemi bittikten sonra Afganistan’a subaylar, sivil uzmanlar, öğretmen ve danışmanlar gönderebilmiştir. Cemal Paşa, Afganistan’a ulaşıktan sonra suikastına kadar geçen sürede, bütün çabalarını Bolşevik Rusya ve Ankara hükümetinden alacağı silah ve subay yardımlarıyla Afgan ordusunu ıslaha ve İngilizlere karşı mücadeleye harcamıştır. Aynı dönemde Mustafa Kemal Paşa’da Anadolu’da İngiliz ve müttefiklerine karşı savaşıyordu.

Cemal Paşa’nın Afganistan’daki konumu, 1921 yılının yaz ayları başında bozulmaya başladı. Hem biraz Afganistan’dan uzaklaşmak hem ailesini görmek hem de Afganistan’ın imarı ve demiryolları projelerine mali yardım da bulmak amacıyla Almanya ve Fransa’yı kapsayan bir Avrupa gezisine çıkmıştır. Almanya ve Fransa’daki görüşmeleri esnasında Afganistan’dan gelecek öğrencilerin bu ülkelerde eğitilmesi konusu da gündeme gelmiştir. Avrupa gezisinden sonra Afganistan konusunu Bolşevik Rusya yetkilileriyle görüşmek üzere Tiflis’e geçen Cemal Paşa, burada 21 Temmuz 1922 günü yaverleriyle birlikte öldürülmüştür.

Cemal Paşa’nın bu çalışmalarının Ruslar tarafından destek bulacağı muhakkaktı. Zira Cemal Paşa’nın başarılı olması, İngilizlerin Orta Asya’nın Güney Batı’sındaki gücünün tehlikeye girmesi anlamına geliyordu. Ancak Enver’in Orta Asya’ya geçmesi ve kendi inisiyatifi ile Türkistan’da Ruslara karşı bir ayaklanma başlatması bölgede durumu değiştirdi. Enver Paşa’nın o günün şartlarında bu anlamsız girişimi İngilizler açısından ateşe körükle gitmek anlamı taşıyordu ve Cemal’in planları önünde de engel teşkil ediyordu²⁸.

---

²⁷ Cemal Paşa ile Mustafa Kemal Paşa mektuplaşmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Hülya Baykal, “Millî Mücadelede Yıllarında Mustafa Kemal Paşa İle Cemal Paşa Arasındaki Yazışmalar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C V, S 14 (Mart 1989), s. 379-439.

²⁸ **Deutsche Allgemeine Zeitung**, “Wie Djemal Pascha ermordet wurde”, 3. September 1926 (Nr. 408).

Rusların yeni diplomatları, özellikle de Afganistan'daki elçileri Raskolnikov, Cemal'in Enver ile anlaştığını ve o paralelde hareket ettiğini düşünüyordu. Bu konuda Ankara hükümetine şikâyetle bulunuyordu. Zira Cemal'in kuryeler aracılığı ile Ankara'yla sıkı mektuplaşmaları vardı. Cemal 1922 yılında Tiflis'e geldi. Oradan Mustafa Kemal ile haberleşmeye başladı. Amacı Enver ile Mustafa Kemal'i barıştırmaktı. Rusların bu girişimden haberleri oldu. Ruslar için Enver ile Mustafa Kemal'in barışması, bu üçünün Sovyetlere karşı ortak operasyonlar geliştireceği anlamına geliyordu; Enver Türkistan'da, Mustafa Kemal Kafkasya'da, Cemal ise Afganistan'da Ruslara karşı harekete geçeceklerdi. Moskova bundan çok rahatsız oldu ve Çeka'ya Cemal Paşa'yı Tiflis'te adım adım takip etmesi emri verildi. Bu konuyla ilgili olarak Moskova'dan Tiflis'e özel ajanlar gönderildi. Transkafkasya'daki resmi Sovyet yönetimi o zamanlar çok farklı meslek grubundan insanlardan oluşuyordu²⁹.

Cemal Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'yı barıştırma girişiminden dolayı öldürüldüğü iddialarını The Times da haber yapmıştır. Suikasttan hemen sonra 28 Temmuz günü, The Times gazetesinde: "*Cemal Paşa'nın katillerinin Ermeni olduğu muhakkak değildir. Cemal Paşa'nın Rusya'nın nüfuzunu kırmak için Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'yı barıştırmak üzere bulunduğundan şüphe edilerek Bolşevik Çeka'sı emriyle öldürülmüş olması ihtimal dâhilindedir*"³⁰ denilmektedir.

Nitekim Atatürk'ün 1936 yılında bir yemekte Sovyet Sefirine: "*Biz Cemal Paşa'yı nasıl ve ne için vurdurduğunu(zu) çok iyi biliyoruz. Bu haince suikastı tertipleyenler şunu unutmasınlar ki, o bizim en değerli arkadaşlarımızdandı (...)*"³¹ demesini belki de bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Buna göre, Cemal Paşa'nın Çeka tarafından öldürülmesinin nedeni, Cemal Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'yı barıştırmak için Tiflis'te organize ettiği haberleşme trafiği idi. Muhtemelen Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'yı buluşturmanın yollarını aramıştı. Fakat Cemal Paşa'nın bu çalışmalarından Rus istihbaratı haberdar olduğu için Cemal Paşa'yı öldürtmüştü.

Öyle anlaşılıyor ki, Mustafa Kemal Paşa'nın Misak-ı Milli sınırları içerisinde "ulus devlet" kurma mücadelesine Cemal Paşa'nın katkı sağlaması

---

²⁹ *Deutsche Allgemeine Zeitung*, "Wie Djemal Pascha ermordet wurde", 3. September 1926 (Nr. 408).

³⁰ Hikmet Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007., s. 198.

³¹ M. Taylan Sorgun, Halil Paşa, Bitmeyen Savaş, (İstanbul, 7 Gün Y., 1971), s. 368. dipnottan Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü*, s. 199.

ve benzer bir ideali Afganistan'a taşımak istemesi İngiliz menfaatleri açısından kabul edilemez olarak görülmüştü. Üstelik hem Mustafa Kemal Paşa'nın mücadelesi hem de Cemal Paşa'nın Afgan ordusunu modernleştirme çabaları kısa sürede olumlu sonuçlar vermeye başlamıştı. Ayrıca Enver Paşa'nın Buhara'yı kendine merkez edinerek Sovyetlere karşı Orta Asya Türklerini bağımsız kılma mücadelesine girişmesi İngiliz, Rus ve Ankara Hükümeti üçgeninde uluslararası bir krize yol açmıştı.

Böyle bir krizin ortasında, Cemal Paşa'nın, Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında diyalog kanalları açma girişimi Sovyetler tarafından tehdit unsuru olarak algılanmış ve Sovyetler, Cemal Paşa suikastının arkasındaki güç olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa suikastının, Bolşevik Rusya'nın bilgisi ve desteği ile gerçekleştirildiğini biliyordu³². Fakat bunu bir süre yüksek sesle dillendirmek istememiştir. Zira Ankara hükümetinin Millî Mücadele sürecinde Rusların siyasi ve askeri yardımlarına ihtiyacı vardı. Bolşevikler de Ankara hükümetine rejim ihraç etme ümidindeydiler. Dolayısıyla iyi ilişkileri bozacağı gerekçesiyle her iki taraf da Cemal Paşa suikastı konusundaki dikkatleri başka yönle çekmek istemişlerdir. Bu nedenle Bolşevikler Cemal Paşa'nın, Ermeni militanlar veya Enver Paşa tarafından öldürülmüş olabileceği iddiasını yayarak deyim yerindeyse "bir taşla iki kuş vurmaya" düşünmüşlerdir. Böylelikle hem o sıralar kendilerine karşı Orta Asya'da mücadele eden Enver Paşa'yı, ittihatçı yoldaşını öldüren bir "katil" olarak ilan ederek Enver Paşa'nın itibarını zedeleyecekler hem de kamuoyunun dikkatini başka bir yöne çekmiş olacaktı.

Bugün hala çözülmemiş olan Cemal Paşa suikastının³³ önemli nedenlerinden birinin de Cemal Paşa'nın Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında iletişim kanallarını açma girişiminin olduğunu ifade etmek yanlış olmaz diye düşünmekteyiz. Bu bağlamda Cemal Paşa'nın son nefesine kadar Mustafa Kemal Paşa ile iletişim halinde olduğunu ve O'nun vatan mücadelesinde önemli katkılar sağladığını söylemek mümkündür.

---

³² Bkz. M. Taylan Sorgun, Halil Paşa, Bitmeyen Savaş, (İstanbul, 7 Gün Y., 1971), s. 368. dipnotta Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü*, s. 199.

³³ Cemal Paşa suikastı ve suikast ile ilgili iddialar hakkında bkz. Mustafa Çolak, "Cemal Paşa Suikastı ile İlgili İddialar ve İki Yeni Belge", *Tarihçi* 1, No 1 (Ocak 1921), s. 112-135.

SONUÇ

Alman arşiv belgelerinde ve gazetelerinde hem Mustafa Kemal Paşa hem de Cemal Paşa ile ilgili çok sayıda belge ve bilgi bulmak mümkündür. Biz bu çalışma çerçevesinde bu belgelerden örnekler alarak konuyu analiz etmeye çalıştık. Neticede bu çalışma bir bildiri olarak kurgulanmıştır. Geniş kapsamlı ve derinlemesine yapılacak olan başka araştırmaların, daha fazla belge değerlendirerek konuyu detaylı bir şekilde aydınlatacağı muhakkaktır. Şüphesiz Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmış ve düşmanca duygular beslemiş olan İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük ülkelerin arşivlerindeki belgeler, bu her iki önemli devlet adamının biyografilerinin ortaya çıkmasında farklı bir perspektif sunacak ve alana katkı sağlayacaktır.

Bu çalışma çerçevesinde ele aldığımız Almanca gazete haberlerinde ve diplomatik belgelerde, Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecindeki ilişkileri karşılaştırmalı ve analitik bir şekilde tasvir edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla inanmış iki ittihatçının düşünce ve davranış şekilleri, motivasyonları ve yönetme tarzlarının ipuçları bu örnek belgelerin izinde aranmıştır. Bu bağlamda hem Alman diplomatik belgelerinde hem de Almanca çıkan gazetelerde Mustafa Kemal Paşa ve Cemal Paşaların, modernist, milliyetçi ve devrimci kimlikleriyle yer aldıkları görülmüştür. Özellikle Türk ulus devletinin inşa sürecinde, yöntemlerinin farklı olmasına rağmen iletişim içinde olduklarını ve birbirlerini rakip görmedikleri bu belgelerde görülmüştür. Aynı durum diğer ittihatçı liderler için söz konusu değildir. Örneğin Enver Paşa- Mustafa Kemal Paşa ilişkisi, Cemal Paşa- Mustafa Kemal ilişkisinden farklı özellikler taşımaktadır.

Alman konsolosluk raporlarına göre hem Mustafa Kemal Paşa hem de Cemal Paşa Ortadoğu tipi yöneticilerde bulunması gereken meziyetlerin tamamına sahiptiler; devrimci, halkı peşinden sürükleyebilen ve gerektiğinde otoriter bir karaktere sahiptiler. Ortadoğu halklarını ödül ve ceza yöntemi ile kendi düşünceleri doğrultusunda yönetmesini iyi biliyorlardı. Kendilerine güvenleri çok fazlaydı, tükenmek bilmeyen vatan sevgileri, onların daha fazla sorumluluk almasını ve devlet işlerinde kendilerinin üstün bir güç ile donatıldıklarına inanmalarını beraberinde getirmişti.

Bütün bu ortak özelliklerine karşın, Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasında farklılıklarda bulunuyordu. En önemli farklılık Mustafa Kemal'in teferruatlı düşünen ve çok etraflıca irdeleyen, planlı çalışan, sağduyulu bir kafa yapısına sahip olması, buna karşın Cemal Paşa'nın o andaki ilhamına göre hızlı kararlar veren bir zihin dünyasına sahip olmasıydı. Çünkü Cemal

Paşa, siyasi bir deha olduğuna ve şansın hep kendinden yana bulunduğuna batıl inanç ölçüsünde inanırdı. Aslında bu yönü ile Enver Paşa'ya benzemekteydi.

Almanca gazetelerin, Alman diplomatik belgelerine göre daha genellemeci bir yaklaşımla, Mustafa Kemal- Cemal Paşa ilişkisine baktığını söylemek mümkündür. Buna göre, Mustafa Kemal Paşa ve Cemal Paşa yıkılmak üzere olan devletlerinin, can çekiştiği bir dönemde yaşamışlardı. Bu bağlamda onlar, önce devleti kurtarmak için çabaladılar, bu mümkün olmayınca da Türk milletini bağımsız kılacak yeni ve modern bir devlet için beraber çalıştılar. Her ikisinin de motivasyon kavramları “özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet” idi. Zaten bu kavramlar XIX. yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarındaki Osmanlı aydınları için mucizevî kavramlardı. Zira Osmanlı memleketinde yüzyıllardır dağ gibi büyümüş olan ve her alana sirayet eden bütün problemleri ancak bir mucize ortadan kaldırabilirdi.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

1.1. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi)

PA-AA, R13799, Türkiye Nr.159 No 2, Bd. 14, Damaskus, den 1.Oktober 1915

PA-AA, R13800, Bd. 15, Pera, 23 Mayıs 1916.

PA-AA, R13199, Türkiye Nr.134, Bd. 38, Konstantinopel, den, 24. August.1917

PA-AA, R13803, Türkiye Nr.159 no 2, Bd. 18, Pera, den, 9. November 1917.

1.2. Bundesarchiv (Alman Federal Arşivi)

BA, R 8034 // III // 111. (Djchmal Pascha, der Oberkommandierende in Palästina von Sven Hedin).

2. Gazeteler

Neue Freie Presse, Kristian Kraus, “Feuilleton. Jerusalem im Kriege”, 19. Mai 1915.

Deutsche Allgemeine Zeitung, “Djermal Pascha “,26 Juli 1922 (Nr. 320).

Deutsche Allgemeine Zeitung, “Djermal Pascha”, 28 Juli 1922 (Nr. 324).

Deutsche Allgemeine Zeitung, “Zur Ermordung Djermal Paschas”, 30 Juli 1922.

Deutsche Allgemeine Zeitung, ““Wie Djermal Pascha ermordet wurde”, 3. September 1926 (Nr. 408).

3. Seçilmiş Telif Eserler

Ahmed Djermal Pascha, **Erinnerungen Eines Türkischen Staatsmannes**, Drei Masken Verlag, München 1922.

Alkan, Necmettin, **Selanik İstanbul'a Karşı. 31 Mart Vakası ve Abdülhamit'in Tahttan İndirilmesi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Artuç, Nevzat, **Cemal Paşa. Askeri ve Siyasi Hayatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.

Baykal, Hülya, “Millî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa İle Cemal Paşa Arasında Yazışmalar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C V, S 14 (Mart 1989).

Cemal Paşa, **Hatırat**, (Yayına Hazırlayan: Metin Martı), Arma Yayınları, İstanbul 1996.

Çağlak, Aykut, “Sovyet Rusya’da Bolşevik Devrimi Sonrasında Ordu - İstihbarat Teşkilatı Bağlantısının Oluşumu ve Kızıl Ordu’nun Sovyet İstihbarat Sistematiğinin Gelişim Sürecine Katkısı”, **Harp Tarihi Dergisi**, S 3 (2021), s. 43-81.

Çalık, Ramazan, “Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa”, **Osmanlı Araştırmaları**, XIX (İstanbul 1999), s. 232-235.

Çiçek, Hikmet, **Dr. Bahattin Şakir, İttihat ve Terakki’den Teşkilatı Mahsusa’ya Bir Türk Jakobeni**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

Çolak, Mustafa, **Komitenin Ruhu Talat Paşa**, Yeditepe Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2018.

Çolak, Mustafa, **Komitenin Kahramanı Enver Paşa**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.

Çolak Mustafa, “Cemal Paşa Suikastı ile İlgili İddialar ve İki Yeni Belge”, **Tarihçi** 1, No 1 (Ocak 2021), s. 112-135.

Eryaman, Ayşe, **Osmanlı Devleti’nin Selanik Politikaları (1908-1912)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2016.

Eyicil, Ahmet, **İttihat ve Terakki Liderlerinden Dr. Nazım Bey**, Ankara Gün Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 2004.

Gencer, Mustafa, **Jöntürk Modernizmi ve “Alman Ruhu”**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Hosfeld, Rolf, **Operation Nemesis**, Kiepenheuer & Witsch, Köln 2005.

Jentzsch, Christian-WITT, Jan M , **Der Seekrieg 1914-1918: Die Kaiserliche Marine im Ersten Weltkrieg**, Thesis Frankfurt 2016.

Özdemir, Hikmet, **Üç Jöntürk’ün Ölümü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.

Polat, Hasan Ali, **Yakup Cemil**, Ötüken yayınları, İstanbul 2022.

Sanders, Liman Von, **Türkiye’de Beş Yıl**, (Çev. Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Sorgun, M. Taylan, **Halil Paşa**, Destek Yayınları, İstanbul 2010.

Stürmer, Harry, **Zwei Kriegjahre in Konstantinopol 1915-1916: Skizzen Deutsch-Jungtürkischer Moral und Politik: Geschichte und Frieden**, Donatt-Verlag, Bremen 2015.

Von Kress, **Kuma gömülen İmparatorluk**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

Yılmaz, Veli, **I. Dünya Harbi’nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, Ege Seramik Özel Baskısı, İstanbul 1993.